

Analyzing the historical foundations of the acquaintance of Europeans with Iranian culture and Persian language

SeyedAbbas Naji Hosseindoust¹ & Rezamorad Sahraee²

1. Corresponding Author: Director of the Persian Language Research and Training Center of the Cultural Counseling of the Embassy of the Islamic Republic of Iran in Ankara Email: Abbas.naji61@yahoo.com

2. e Professor of the Department of Linguistics, Faculty of Literature, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran.
Email: sahraeereza@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 2 Mar 2022

Received in revised form:

1Jul 2022

Accepted: 11 Aug 2022

Published online:

23Aug 2022

Keywords:

Iran,
Europe,
Culture,
Cultural interactions,
Persian language and
literature,
Political relations.

ABSTRACT

Throughout history, nations have gotten to know each other's cultures and languages in various ways. This cross-cultural familiarization sometimes took place through war and imposing the dominant nation's language and culture on the defeated nation, and sometimes through commercial or religious interactions. In today's world, where political diplomacy is a strategic tool for creating various interactions between nations, the role of cultural diplomacy in creating and facilitating these relations is very important. Undoubtedly, one of the important ways to create cultural relations, strong cultural diplomacy, is to recognize these cultural-historical interactions. The present study wants to investigate the historical roots of the familiarity of Iran and Europe in order to understand how and in what ways the Europeans got to know the Iranian culture. With this aim, the foundations of cultural familiarity between Iranians and Europeans were examined historically in three periods: the first period, from 550 AD until the arrival of Islam in Iran. The second period, from the 7th century to the beginning of the 17th century, and the third period, from the 17th century to the present day. The purpose of this article is to investigate the reasons and methods of this acquaintance in the mentioned courses. These three historical periods are definitely different from each other in terms of duration, the amount of cultural exchanges and the type of statements exchanged. Therefore, first, the reasons and ways

---

of creating interactions in each period were investigated, and then the results of this cultural familiarity were presented from a historical perspective. The research method in this article is the historical method based on sources, documents and books.

Introduction

How the West got to know Iranian culture is an important issue. Many articles and books have been written in this field. The large number of these researches show that throughout history, cultural, political and even military and economic interactions and confrontations between the West and Iran have been important for researchers and historians. Preliminary investigations showed that the history of these relationships reaches more than five hundred years after the birth of Christ. The first cultural interactions between Iran and the West were religious interactions, and the prevalence of Mithraism and Manichaeism in Europe confirms this claim. In addition, studies have shown that these interactions have always expanded in different periods. Therefore, in this research, it has been tried to categorize these cultural and linguistic interactions in terms of time first, and then examine the types of cultural propositions exchanged in each period in order to determine what causes and factors made Europeans familiar with Iranian culture and Is it Persian? And which cultural propositions have been more or less durable in long-term interactions between them?

Material & Methods

Considering the long-term history of cultural interactions between Iran and Europe, this research aims to answer the main question: when did the acquaintance of Europeans with Iranian culture and Persian language begin? How was the beginning of this familiarity formed in different historical periods? From which point of view and based on which cultural propositions can the different historical periods of cultural relations between Iran and Europe be divided? The working method in conducting this research is descriptive and analytical based on the course of historical events related to the research questions.

Discussion of Results & Conclusions

Studies have shown that the process of confrontation between Iran and the West can be divided into three historical periods. The first period between 550 years BC until the Arab Muslim attack on Iran, when all kinds of cultural interactions and statements exchanged in the 550-year period had a religious or philosophical aspect, and Europeans'

---

familiarity with Persian culture and language in this period was mainly through the teachings of The religion of Mithraism or Manichaeism is sometimes weakened and sometimes improved.

This research showed that the second phase of this cultural acquaintance, which lasted for about a thousand years from the 7th to the 17th century AD, was mainly based on scientific relations, and one of the primary reasons was the Muslim conquests in Europe. Conquest of lands between Iran and Europe helped spread Iranian and Islamic culture and sciences in Europe. The Crusades also helped settle Christians in Muslim lands and later accelerated the process of translation and this movement became a means to transfer and expand the knowledge, philosophy and culture of the East, especially Iranians. Studies show that the third and last period of this process, which is the main stage of familiarization of Europeans with Persian culture and language, began in the 17th century. Economic and political motivations played an important role in this field. Of course, other reasons such as Iran's access to India, European scientists' interest in synchronizing old geographical sciences with new information and sciences, as well as Iran's reputation as an ancient country added other reasons to the set of previous reasons. Therefore, there is no doubt that economic and political motives have played an important role in the relations between Iran and Europe. In addition, the East India Company played an important role in introducing Europeans to Iranian culture and language, because from the very beginning, company managers realized that their representatives would have difficulty in performing their duties without learning Eastern languages. They considered the reason for their lack of success to be unfamiliar with the habits and beliefs of the people of the East, especially Persian-speaking Iranians and Indians. Therefore, the brokers encouraged themselves to learn Persian language and literature from the very beginning. These reasons show that there have always been cultural interactions between Iran and Europe.

References:

1. Abolghasemi. M. (2000). *Brief history of Persian language*, First Edition, Tehran: Tahoori [In Persian]
  2. Rezaee. A. (1990). *The lineage and religions of the ancient Iranians*, First Edition, Tehran: Bija [In Persian]
  3. Aria.Gh. (1998). *Introduction to the History of Religions*, Volume One, First Edition, Tehran: Paya [In Persian]
  4. Vermaseren. M. (2005). *Mithras cult*, First Edition, Tehran: Cheshmeh [In Persian]
  5. Moballeghi Abadani. A. (1995). *History of world religions*, First Edition, Qom: Sina [In Persian]
-

National Library
And Archives Of
The I. R. Of Iran

6. Alavi. M. (1964). *The complete history of religions*, First Edition, Tehran: Farahani [In Persian]
7. Mashkoor. M. (1981). *Summary of religions in the history of major religions*, First Edition, Tehran: Shargh [In Persian]
8. Taghizadeh. S. (1971). *Manny and his religion*, First Edition, Tehran: Elmi [In Persian]
9. Khorasani. SH. (1989). *The Great Islamic Encyclopedia, Introduction to Islam*, Volume 8, First Edition, Tehran: Center of the Great Islamic Encyclopedia [In Persian]
10. John Dee.U. (2007). *Persian Poetry in England and America*, Translated by Tamim Dari. A. First Edition, Tehran: Rozaneh
11. Taheri. A. (1974). *The course of Iranian culture in Britain*, First Edition, Tehran: National Works Association [In Persian]
- Bahar, M. (1993). "*Bahar and Persian Literature* " Collection of Articles Volume 2. Gulben.M. First Edition. Tehran: Amir Kabir [In Persian]
12. Asmoosen. JP. (1989). "*History of Manichaeon Studies* "Future. Fourteenth year, Azar and Esfand version, 27. [In Persian]

Cite this article: Naji Hosseindoust, SeyedAbbas & Sahraee, *RezamoradBackgrounds and historical periods of acquaintance of Europeans with Iranian culture and Persian language. Journal of Iranian and Islamic studies*.vol 12. No2, Pges-107-132

DOI: 10.30484/JII.2022.3076.1081

© The Authors: SeyedAbbas Naji Hosseindoust, & Rezamorad Sahraee

Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

DOI: 10.30484/JII.2022.3076.1081

واکاوی بسترهای تاریخی آشنایی اروپائیان با فرهنگ ایرانی و زبان فارسی

سید عباس ناجی حسین دوست^۱ رضا مراد صحرایی^۲

۱. مدیر مرکز تحقیقات و آموزش زبان فارسی رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در آنکارا، (نویسنده مسئول) رایانامه: Abbas.najifi61@yahoo.com

۲. استاد گروه زبان‌شناسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: sahraeereza@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

در طول تاریخ، ملت‌ها از راه‌های گوناگون با فرهنگ‌ها و زبان‌های یکدیگر آشنا شده‌اند. این آشنایی بین فرهنگی گاه از طریق جنگ و تحمیل زبان و فرهنگ ملت مسلط بر ملت شکست خورده و گاه از طریق تعاملات تجاری یا مذهبی صورت می‌گرفت. در دنیای امروز که دیپلماسی سیاسی ابزاری راهبردی برای ایجاد تعاملات مختلف میان ملت‌ها است، نقش دیپلماسی فرهنگی در ایجاد و تسهیل این روابط نیز از اهمیت بالایی برخوردار است. بی‌شک یکی از راه‌های مهم ایجاد روابط فرهنگی، دیپلماسی فرهنگی قوی، شناخت این تعاملات فرهنگی - تاریخی است. پژوهش حاضر به بررسی تاریخی ریشه‌های آشنایی ایران و اروپا می‌پردازد تا دریابد اروپایی‌ها چگونه و از چه راه‌هایی با فرهنگ ایرانی آشنا شدند. بدین منظور، مبانی آشنایی فرهنگی ایرانیان و اروپاییان از نظر تاریخی در سه دوره بررسی شد: دوره اول، از سال ۵۵۰ میلادی تا زمان ورود اسلام در ایران. دوره دوم، از قرن هفتم میلادی تا آغاز قرن هفدهم میلادی و دوره سوم، از قرن هفدهم تا به امروز را شامل می‌شود. خواست این مقاله بررسی دلایل و نحوه این آشنایی در دوره‌های مذکور است. این سه دوره تاریخی به طور قطع از نظر مدت زمان، میزان تبادلات فرهنگی و نوع اظهارات رد و بدل شده با یکدیگر متفاوت هستند. از این رو ابتدا دلایل و راه‌های ایجاد تعاملات در هر دوره بررسی شد و سپس نتایج این آشنایی فرهنگی از منظر تاریخی ارائه شد. روش تحقیق در این مقاله روش تاریخی مبتنی بر منابع و اسناد کتابخانه‌ای است.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۱۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۱/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۲

تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۱/۰۱/۱۵

واژه‌های کلیدی:

ایران،

اروپا،

فرهنگ،

تعاملات فرهنگی،

زبان و ادبیات فارسی،

روابط سیاسی.

استناد: ناجی حسین دوست، سید عباس و صحرایی، رضا مراد، (۱۴۰۱) واکاوی بسترهای تاریخی آشنایی اروپائیان با فرهنگ ایرانی و زبان فارسی، مجله مطالعات ایرانی و اسلام، دوره

۱۲، ش ۲، صص ۱۰۷-۱۳۲.

Doi: 10.30484/JII.2022.3076.1081

© نویسندگان. دوست، سید عباس ناجی حسین و رضا مراد صحرایی

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

مقدمه:

پیوند فرهنگ‌های خاور نزدیک و اروپا، به بهترین شکل در واژه "اوراسیا" منعکس است. این واژه، ویژه محدوده جغرافیایی ایران نیست، بلکه دوران پیش از کوچ آریایی‌ها به آسیای نزدیک را نیز در حیطه معنایی خود گنجانیده است. با مرور و بررسی نقشه‌های جهان قدیم می‌توان دریافت، پیش از ظهور مسیح (ع) هر آنچه روی داده یا دست کم بیشتر اتفاقات آن دوران در برخوردگاه یونان، ایران، امپراطوری روم و مصر متمرکز بوده است. این تمرکز و اخبار تعاملات و تقابلات مؤید وجود مواجهات و مبادلات فرهنگی مشترک میان مردمان ایران و مردم اروپاست. دلیل دیگر این آشنایی، خویشاوندی زبانی است. پرمایگی ثروت زبانی و وجود اشتراکات فراوان که بخش مهمی از شرق یعنی ایران اخذ شده است نشان از این خویشاوندی زبانی دارد. از این رو باید پژوهش‌های زبان‌شناسی را ارج نهیم؛ زیرا به کمک این دانش می‌توان به منشأ زبان هند و اروپایی دست یافت. گرچه اصطلاح زبان هندو-اروپایی به این معنی نیست که هندی‌ها و اروپایی‌ها تنها گویشوران این زبان بوده‌اند. بلکه این واژه بیانگر گستره جغرافیایی این زبان است که از یک سو به هند و از دیگر سوی در شمال اروپا، به سرزمین ژرمن‌ها می‌رسد. این پیوند زبانی نیز دلیلی بر ایجاد شاخصه‌های فرهنگی مشترک بوده است.

در مورد علل و نحوه آشنایی فرهنگی و زبانی بین مردم ایران و اروپائیان، کتاب‌ها و مقالات فراوانی نوشته شده است. اما فصل مشترک بیشتر تحقیقات انجام گرفته، این است که پژوهشگران این عرصه، در مورد چرایی و چگونگی آشنایی فرهنگی و زبانی بین ایران و اروپا، معمولاً یک بازه زمانی را بررسی نموده‌اند و یا علتی واحد، مانند مذهب یا اقتصاد را مورد تحقیق قرار داده‌اند. هم‌چنین جای خالی دسته‌بندی مقولات مربوط به این آشنایی در هر دوره‌های مختلف تاریخی در این تحقیقات کماکان به چشم می‌خورد. بنابراین در این پژوهش سعی شده است تا ابتدا این تعاملات فرهنگی و زبانی از لحاظ زمانی دسته‌بندی شوند و سپس نوع گزاره‌های فرهنگی رد و بدل یا اخذ و عطا شده در هر دوره بررسی گردد تا مشخص شود در

هر دوره چه علل و عواملی موجب آشنایی اروپائیان با زبان فارسی شده است؟ و کدام گزاره‌های فرهنگی مورد تعامل بیشتر یا کمتر میان آنان قرار گرفته‌اند؟

حال این سؤال اصلی مطرح است که آشنایی اروپائیان با فرهنگ ایرانی و زبان فارسی از چه زمانی شروع شده است؟ آغاز این آشنایی در طول ادوار مختلف تاریخی که که قابل تقسیم به سه دوره است، از کدام منظر و بر اساس کدام گزاره‌های فرهنگی، شکل گرفته است؟ روش کار در انجام این پژوهش توصیفی تحلیلی متکی بر سیر وقایع تاریخی مرتبط با پرسش‌های تحقیق است.

دوره اول: مقدمات آشنایی غرب با فرهنگ ایرانی

شاید نتوان به درستی تاریخی را برای آغاز آشنایی غرب با ایران بیان کرد لیکن بنابر شواهد موجود می‌توان در یک برآورد کلی تاریخ این آشنایی را از نگاه فرهنگی سال ۵۵۰ پس از میلاد دانست. زمانی که دو آیین میثرائیزم و مانویت^۲ در ایران به کمال رسیده بود و مرزهای غربی فلا ایران را درنورید و به اروپا راه یافت. از این پس تمایل اروپائیان به گرایش به این دو آیین فرونی یافت. این مطلب که این آئین‌ها چه نقشی در ایجاد تعامل فرهنگی بین ایران و اروپا ایفا کرده‌اند، موضوع مقاله دیگری است لیکن مقدمات این بحث می‌تواند به روشن شدن دامنه بحث بیانجامد. لذا قبل از شروع بحث، توضیح این نکته ضروری است که ایرانیان پیشتر علاقه خود را به فرهنگ و ادب اروپا نشان دادند که نشانه‌های بارز آن را در اخلاق پادشاهان اشکانی می‌توان یافت؛ زیرا شماری از ایشان خود را «دوست‌دار یونان»^۳ می‌نامیدند. مهرداد اول (سلطنت از ۱۷۱ تا ۱۳۸ پ. م) و همچنین شاهان بعد از او، این روش یونان دوستی را دنبال کردند. برای نمونه «هنگامی که سر بریده کراسوس^۴ سردار رومی را به حضور فرود دوم (سلطنت از ۵۷ تا ۳۷ پ. م) آوردند، نمایشنامه‌ای یونانی در برابر او بازی می‌شد» (ابوالقاسمی، ۱۳۷۸: ۲۵). شاهد دیگر اینکه «پادشاهان نخستین ساسانی مانند اردشیر، شاپور و هرمز، کتیبه‌ها خود را علاوه بر فارسی میانه به پهلوی اشکانی و یونانی هم نویسانده‌اند». (همان: ۳۱).

«در سال ۵۲۹ م یوستی نینوس^۵ آکادمی آتن^۶ را بست. هفت تن از فیلسوفان آکادمی به تیسفون آمدند. خسرو اول انوشیروان (سلطنت از ۵۳۱ تا ۵۷۹ م) به آنان پناه داد. آنان پنج سال

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۷-۱۳۲.

در ایران اقامت داشتند و سپس به روم بازگشتند.» (ابوالقاسمی، ۱۳۷۸: ۵۲). بی‌گمان این موضوع نیز باعث آشنایی فرهنگی و فلسفی بین فلاسفه و دانشمندان دو کشور در آن زمان گردیده‌است.

بعد از این نوع تبادلات فرهنگی فلسفی می‌توان اولین ارتباط مستقیم زبانی بین اروپا و ایران را در سال ۹۲ پ. م دانست:

«در آن سال، رومیان به فرات رسیدند و همسایه اشکانیان گردیدند و این امر سبب گشت که زبان و فرهنگ سامی بر ایران و برعکس، تأثیر به‌سزایی بگذارد. دیگر اینکه مهرداد دوم ضمن مداخله در امور ارمنستان، دیگران را در آنجا به سلطنت رساند و ارمنستان تحت نفوذ اشکانیان قرار گرفت. بلاش اول که ایران دوستی را جایگزین یونان دوستی کرد، برادرش تیرداد را به سلطنت رساند؛ و زبان فرهنگ ارمنستان را تحت تأثیر زبان و فرهنگ ایران قرار داد؛ تا جایی که لغات و واژگان زیادی از پهلوی اشکانی به زبان ارمنی راه یافت.» (همان: ۳۱-۳۳).

در ادامه به بررسی مختصر چیستی میترائیسم و مانویت و چگونگی نفوذ آن دو آیین در فرهنگ اروپا خواهیم پرداخت.

نفوذ میترائیسم در غرب

مهرپرستی آئینی بود که بر پایه پرستش مهر (میترا) ایزد بانوی ایران باستان و خدای خورشید، در دوران پیش از آیین زرتشت بنیان نهاده شده بود. این آیین در طول سده‌های دوم و سوم میلادی در تمام نواحی تحت فرمانروایی روم پابرجا بود؛ و خدای آن می‌تراس^۷ - معادل یونانی میترا، نام داشت. رومیان از این آیین با عنوان «رازهای می‌تراس»^۸ و یا «رازهای پارسیان» یاد می‌کردند. پس از پذیرفتن آیین مسیحیت توسط امپراطور کنستانتین^۹ در اوایل سده چهارم میلادی این دین همچون دیگر دین‌های پادگان^{۱۰} محو شد؛ اما تأثیری بسزای بر ادیانی چون مسیحیت بر جای گذاشت. اصل و مبدا میترائیسم از میترای قدیم آریین‌ها ریشه گرفته. در زبان فارسی آفتاب را مهر می‌نامیدند و معلوم است که از زمان هردوت^{۱۱} تا ادوار قدیم، میترا را در هند و ایران خدای پیمان‌ها می‌دانستند» (رضایی، ۱۳۶۸: ۷۹-۷۷).

رد یابی میترائیسم در غرب: «انضباط نظامی، سنت‌های رازآلود، ارزش‌های استقلال طلبانه و اخلاقی میترائیسم، توجه سربازان رومی را که با هدف سرکوب دزدان دریایی سیلیسی به آسیا آمده بودند؛ به خود جلب کرد و آنها به مبانی اعتقادی آن آیین گرایش یافتند؛ این سربازان هنگام بازگشت به روم، اقدام به اشاعه آیین مذکور در زادبوم خویش نمودند. (۶۷ ق. م). چندی نگذشت که آیین مهری ضمن اختلاط با باورها و سنت‌های اعتقادی و فرهنگی جامعه روم، مقبول آنان افتاد؛ و به‌عنوان دین رسمی امپراتوری در سراسر سرزمین‌های تحت نفوذ فرهنگ هلنی برگزیده شد» (آریا، ۱۳۷۶: ۱۱۱).

«به گزارش مورخین رومی، نخستین بار نرون^{۱۲} امپراتور روم در حدود ۶۶ م به میترائیسم گروید. (ورمازن، ۱۳۸۳: ۲۵۲). آیین مذکور سه سال بعد در اروپای مرکزی رواج یافت و کمی بعد نیز به بالکان رسید و در ۱۴۲ م پادگان‌های رومی منطقه رن^{۱۳} به آیین مذکور گرویدند و میترا را حامی خود خواندند. در طول قرن دوم آیین میترا همچنان به نفوذ خویش در اروپا ادامه داد و امپراتور کومودوس^{۱۴} در مراسم مذهبی مربوط به آن شرکت نمود» (همان: ۱۱۱).

دوران اوج و افول میترائیسم در اروپا: میترائیسم به‌مدت سه قرن آیین رسمی امپراتوری روم شد. متون رومی از وجود صدها مهربانۀ مهری در مناطق مختلف امپراطوری گزارش داده‌اند. شدت رواج این مهربانها به حدی بود که تنها در بندر کوچک اوستیا^{۱۵} ویرانه‌های چهارده معبد مهری به‌دست آمده است. پلینیوس^{۱۶} مورخ مشهور رومی می‌نویسد: «حاشیه دانوب تا دیوار بریتانیا و از دریای آدریان (دریای سیاه) تا ستون‌های هرکول (جبل الطارق) همه‌جا قلمرو میترا بود (مبلغی آبادانی، ۱۳۷۳: ۵-۳۰۴).

میترا تا اواسط قرن چهارم میلادی اقتدار خویش را به‌عنوان خدای حامی امپراتوری روم حفظ نمود. از آن به‌بعد و در پی کوشش کنستانتین در شکل‌گیری امپراتوری روم شرقی، شرایط برای آیین میترا دگرگون شد. کنستانتین برای استقلال دولتش از دربار امپراتوری در غرب، و نیز مشروعیت بخشیدن به دولت خود در روم شرقی، به آیین نوپای مسیحیت گروید و آن را به‌عنوان مذهب رسمی دولت برگزید و به‌کمک کلیسا مسیحیان روم را با خود همراه ساخت. وی توانست

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۷-۱۳۲.

آیین مسیحیت را به‌عنوان دین رسمی امپراتوری روم معرفی نماید و شرایط را برای آغاز فترت‌گرایی و در پی آن زوال آیین میترا فراهم آورد. (ن. ک، همان: ۹-۲۳۴).

فرهنگ مانویت

پس از آنکه میترا در جنگ قدرت در امپراطوری روم به سود مسیحیت کنار زده شد، آموزه‌های نوین مانوی از ایران سر برآورد که روزگاری دراز با مسیحیت در رقابت بود. اینکه مانی کیست و فرهنگ مانویت کدام است در حیطه مطالعه ما نیست لیکن تنها یادآوری این مطلب بجاست که مانی در سال ۲۱۶ ق. م نزدیک مدائن مرکز قدرت ساسانیان به دنیا آمد. وی دین‌های بزرگ ایام باستان، یعنی یهودیت، زرتشتی و بودایی را درهم آمیخت و دینی نوین با شاخصه‌های جدیدی پدید آورد که، آموزه‌ها و فرهنگ مذهبی‌اش تا مصر پیش‌رفت؛ و از شمال آفریقا به اسپانیا و از سوریه به آسیای صغیر و از آنجا به یونان در ایتالیا رسید. فرهنگ مانویت در شرق هم تا چین پیش رفت و دروازه‌های آنجا را نیز درنوردید و در سرزمین ترکان اینغور دین رسمی شد.

چگونگی نفوذ مانویت و فرهنگ آن در اروپا:

عناد موبدان زرتشتی با شخص مانی و آموزه‌های آیین وی و تکفیر پیروان او باعث شد، مبلغین مانویت به فکر خروج از ایران و تبلیغ در آن‌سوی مرزهای شرقی و غربی بپردازند. در بعضی منابع زرتشتی، انزجار روحانیون زرتشتی در اعصار مختلف از مانویان را می‌توان یافت. برای نمونه تمام فصل ۱۶ گزارش گمان شکن^{۱۷} که رساله‌ای زرتشتی در رابطه با اسلام، مسیحیت، یهودیت و مانی‌گرایی است به انتقاد علیه مانی و میراث او اختصاص یافته‌است.

مصائب زیادی که از جانب زرتشتیان بر مانویان وارد شد، موجب شد تا قدرت مانویان خارج از قلمرو نفوذ روحانیون زرتشتی، به سمت غرب و خصوصاً شرق، تداوم بیشتری یابد. «بدین‌سان مانی‌گرایی از حدود سال ۳۰۰ م در امپراتوری روم، نفوذ کرد و هر چه در غرب پیش می‌رفت شکل فلسفه و رنگ مسیحیت به خود می‌گرفت. در آفریقای شمالی برخی کشیشان به دین مانی گرایش پیدا کردند. سنت آگوستین^{۱۸} از قدیسن معروف، ۹ سال آیین مانوی داشت. این

آیین در فاصله سال‌های ۳۷۰ تا ۴۴۰ م در روم و در میان طلاب علوم طرفداران زیادی پیدا کرد؛ این امر باعث شدت یافتن مخالفت‌ها با دین مانی در غرب شد.» (مشکور، ۱۳۵۹: ۲۳۸).

افول مانی‌گرایی در اروپا:

در سال ۳۰۰ میلادی در مصر، الکساندر لیکو پولیس^۹ که مشربی نو- افلاطونی داشت؛ منشوری در انتقاد علیه مانویت نگاشت. سنت آگوستین بعد از برگشتن از دین مانوی به صورت خطرناک‌ترین چهره مخالف مانویان درآمد. افزایش نفوذ مانویان در غرب، سبب شد تا برای نخستین بار، لئو پاپ بزرگ^{۱۰} به همراهی دولت، قیامی برضد مانویه در شهر رم راه بیاندازند؛ و سپسیوستی‌یانوس مجازات را اعدام برای مانویان صادر کرد (ن. ک: تقی‌زاده، ۱۳۴۹: ۲۵۹-۲۵۱). لیکن مانویان به حضور خود در غرب تا قرن‌ها ادامه دادند:

«مانویت در سه نقطه از نقاط اروپا قوتی به‌سزا داشته است: یکی در شهر آلبی ژوا، دیگر میان پالی سیان در آسیای صغیر و ارمنستان در قرن پنجم میلادی و دیگر در میان فرقه بوگومیل. این طایفه در بلغاریا ساکن بوده‌اند و در سال ۶۸-۹۲۷ م در عهد پادشاهی پطر در بلغاریا پیدا شدند. دیگر کتدری‌ها که در قرون وسطی تا قرن ۱۳ در لیون فرانسه باقی بوده‌اند» (بهار، به نقل از جکسن، ۱۳۷۱: ۵۱).

با توجه به مطالب فوق می‌توان این‌گونه ادعا کرد که اولین گزاره‌های فرهنگی ردوبدل شده میان ایران و اروپا از طریق مذهب بوده است، زیرا فرهنگ مردمان قدیم، برآمده از آئین‌ها و اعتقاداتی مذهبی بوده که هر ملتی به فراخور درک و امکانات موجود، گونه‌ای از آن را برای خود ساخته و یا برگزیده بود.

دوره دوم: از قرن هفتم تا اوایل قرن هفدهم م یا آغاز پیوند علمی- فرهنگی:

در این دوره که طولان‌ترین زمان را به خود اختصاص داده، تعامل میان ایران و اروپا بیشتر جنبه علمی داشته‌است. عواملی که در این دوره باعث رهیافت علمی فرهنگی ایران به اروپا شدند؛ عبارتند از:

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۷-۱۳۲.

فتوحات مسلمانان در سرزمین‌های اروپایی و جنگ‌های صلیبی

نهضت ترجمه و گسترش تعاملات

تا به حال دریافتیم که به طور کلی پیوند فرهنگی میان ایران و اروپا تا پیش از ظهور اسلام از چه راه‌هایی میسر گردید. هرآنچه تاکنون ذکر شد، کمابیش تا پیش از ظهور اسلام نیز ادامه یافت. این رابطه پس از اسلام مدتی مسکوت ماند. زیرا ایرانیان دوپست سال سرگرم کشمکش برای آزادی از سیطره تازیان بودند و این روند ادامه داشت تا ایشان توانستند رفتار حکام خود را با فرهنگ و ادب سرزمین خود هماهنگ سازند. لیکن زبان عربی، زبان رسمی گردید و تا سده‌های میانی ادامه پیدا کرد. از این دوره به بعد تعامل ایران و غرب بیشتر رنگ علمی به خود گرفت.

جنگ‌های صلیبی و دوره بازگشت:

نفوذ فرهنگ ایرانی- اسلامی در سرزمین‌های اروپایی از هنگامی شروع شد که اروپائیان سرزمین‌های خود را از مسلمانان پس گرفتند. پس از استقرار دوباره مسیحیان در سرزمین‌های اروپایی، نهضت ترجمه در اروپا پدید آمد که وسیله انتقال و گسترش دانش، فلسفه و فرهنگ ایرانی- اسلامی به آنجا شد. اروپای مسیحی در نخستین دوران سده‌های میانه، پیوند خود را با دانش و فرهنگ دوران یونان باستان و روم از دست داده بود. در حالی که در همان دوران در شرق اسلامی نهضت بزرگ ترجمه آثار علمی یونانی به پایان رسیده بود، به گونه‌ای که تقریباً همه نوشته‌های علمی و فلسفی مهم یونانی به عربی برگردانده شد و این زبان را به شکل غنی‌ترین وسیله برای فراگرفتن و آموزش دانش‌های گوناگون درآورده بود (خراسانی، ۱۳۶۷، ج ۸: ۴۶۷).

آغاز نهضت ترجمه در اروپا:

در نیمه سده ۱۲ م مترجمان بزرگی مانند کنستانتین آفریقایی^{۲۱} آدلارد اتونیاپی^{۲۲} و هر مأنوس دالماتا^{۲۳} ده‌ها نوشته ریاضی، نجومی و پزشکی را از عربی به لاتینی ترجمه کرده بودند. در حدود سال ۱۱۵۰/۵۴۵ق م مترجمانی مانند یوهانس هیسپالنسیس^{۲۴} و دو می‌نیکوس

گوندیسالوس^{۲۵} به فرمان اسقف ریموند، آثار فارابی، ابن سینا و غزالی را به لاتین ترجمه کردند. در تولدو^{۲۶} دانشمند مشهور میکائل اسکوتوس^{۲۷} ۶۳۲ ق / ۱۲۳۵ م فعال بود. وی نوشته‌ها و تفسیرهای این رشد بر آثار ارسطو را به لاتینی برگرداند. راجر بیکن^{۲۸} در سال ۱۲۱۴ م بنیان‌گذار کرسی تدریس زبان‌های شرقی در دانشگاه‌های قرون وسطی بود. موسی بن طیبون^{۲۹} از یهودیان اسپانیا و ساکن جنوب فرانسه از مترجمان معروف، قانون را ترجمه کرد. نوه وی مشهور به یعقوب آناتولی در سال ۱۱۹۴ م در ماری^{۳۰} فرانسه متولد شد. وی به دعوت فردریک دوم^{۳۱} به دانشگاه ناپل^{۳۲} ایتالیا رفت و تفسیر مفصل ابن رشد بر حکمت ارسطو را از عربی به عبری ترجمه کرد. در نیمه دوم دوازدهم م تدریس کتب رازی به زبان یونانی در دانشگاه‌های اسپانیا از جمله در والنسیا^{۳۳} و سالامانکا^{۳۴} آغاز گردید. در سال ۱۶۳۶ م / ۱۰۴۶ ق کرسی زبان عربی در دانشگاه آکسفورد^{۳۵} دایر گردید. و چهار سال بعد نیز در دانشگاه کمبریج^{۳۶} این کرسی به وجود آمد. در سال ۱۵۶۱ م ویلیام بدول^{۳۷} بنیان‌گذار تحقیقات زبان و ادبیات عربی در انگلیس به دنیا آمد. وی را به‌عنوان پدر مطالعات شرق‌شناسی می‌شناسند. از کارهای وی می‌توان به ترجمه قرآن مجید به زبان انگلیسی در قرن هفدهم اشاره کرد. بدین ترتیب در دوره دوم تقسیم‌بندی تاریخی در این تحقیق، آشنایی اروپائیان با فرهنگ ایران‌زمین، بیشتر رنگ و بوی علمی و معنوی داشته است. در ادامه عنوان می‌گردد که چگونه این آشنایی، شکل فرهنگی ادبی به خود گرفت.

دوره سوم: از قرن هفدهم م تاکنون و آغاز آشنایی فرهنگی ادبی

کلیات فرهنگ اصیل هر ملتی را می‌توان با تورق در میان آثار ادبی فضلا و ادبای آن قوم دریافت کرد، مراد ما از آشنایی فرهنگی، بیشتر در دوره سوم دسته‌بندی تاریخی در این تحقیق بروز می‌یابد. در این دوره است که نخستین جهان‌گردان اروپایی از شرق بازدید کردند؛ و دیده‌ها و شنیده‌های خود را به‌شکل سفرنامه درآوردند؛ و از این طریق، مردمان اروپا را با بخشی از فرهنگ و ادب ایران آشنا کردند؛ ایشان پس از آن رفته‌رفته با ادبیات، شعر و هنر پارسی آشنا شدند؛ و خود را در مقابل گنجی شایگان دیدند که جز از راه یادگرفتن زبان فارسی و شناخت آثار بزرگان ادبی ایران‌زمین، نمی‌توانستند از آن بهره ببرند.

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۷-۱۳۲.

در ادامه به بررسی نحوه و علل این آشنایی در دوره پایانی می‌پردازیم. نخست علل این آشنایی فرهنگی مورد تحقیق قرار می‌گیرد، همچنین زندگی و فعالیت‌هایی افرادی که در فراهم آوردن این زمینه آشنایی، نقش به‌سزایی داشتند و بی‌گمان می‌توان آنان را در زمره اولین‌ها به‌شمار آورد، نیز مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

زمینه‌ها و علل آشنایی اروپائیان با ایران و زبان فارسی:

علل علاقه اروپائیان به آشنایی با ایران در قرن هفدهم میلادی را می‌توان در چند مورد اصلی خلاصه کرد:

ایران جزء کشورهای باستانی جهان محسوب می‌شد.

علاقه دانشمندان اروپایی به همگام‌سازی علوم جغرافیای قدیم و تاریخ هرودت با اطلاعات و علوم جدید.

قرار گرفتن ایران در مسیر دسترسی به شبه قاره هند.

قلمداد کردن زبان فارسی به‌عنوان یکی از زبان‌های کتاب مقدس.

اروپای قرن هفدهم، دوران رقابت میان دولت‌هایی بود که به نیروی فناوری دریاها را تسخیر کرده بودند و هرکدام می‌خواستند سهم بیشتری از عایدی سرزمین‌های دنیای شرق به‌دست آورند. به‌این ترتیب نیازمند علوم و فنون دریایی جدید شدند تا بتوانند کشتی‌های خود را به چهار گوشه عالم بفرستند. این بود که بر آن شدند تا علوم قدیم و اطلاعات جغرافیایی قدیمی را با علوم روز، هم‌گون سازند. آنها در نقشه‌های قدیم نام پارس را چه بر فلات ایران و چه بر خلیج جنوب ایران دیدند و دریافتند که سرزمین ما، ایران، هم از لحاظ راه‌های آبی و هم خاکی در نقطه اصلی ارتباطی شرق و غرب قرار دارد، لذا شروع به تحقیق راجع به فلات ایران، جزایر جنوبی خلیج فارس و فرستادن قاصد به دربار پادشاهان صفوی کردند.

نکته دیگر اینکه وقتی ثروت اروپا رو به فزونی گذاشت؛ دانشگاه‌های اروپا نیز بی‌بهره نماندند و گروهی از دانشگاهی‌ان نیز به تحقیق در مورد کتاب مقدس و زبان‌های آن پرداختند و دریافتند

که از زبان فارسی در کتاب مقدس نام برده شده است؛ لذا به تحقیق راجع به آن علاقمند شدند. در این گیرودار، اروپائیان متوجه هندوستان و ثروت بالقوه آن سرزمین شدند؛ و به زودی دریافتند که از مسیر ایران و از راه خاکی می‌توانند به راحتی به هندوستان برسند. مضاف بر این، هنگامی که فهمیدند زبان فارسی می‌تواند راه‌گشای بسیار خوبی در تعامل تجاری آنان با مردم هندوستان باشد. لذا به فراگرفتن فارسی همت گماردند. اینکه چرا یادگیری زبان فارسی در هند جزو ملزومات استعمارگران شد، موضوعی است که در ادامه بدان خواهیم پرداخت. اگر بخواهیم دلیلی مستدل از زبان خود اروپائیان برای علت آشنایی ایشان با السنه شرقی ذکر کنیم تنها جمله مشهوری از سرویلیام جونز^{۳۸} معروف کفایت می‌کند که گفت: «انگیزه‌های مالی و سودجویانه مهم‌ترین دلیل تمایل اروپائیان به یادگیری زبان‌های شرقی بود.» (یوحانان، ۱۳۸۵: ۲۳). در این میان کمپانی هند شرقی نقش به‌سزایی را در این راه ایفا نمود. (ن، ک: همان، ۱۳۸۵).

دوره سوم نحوه آشنایی اروپائیان با زبان فارسی و فرهنگ ایرانی

با بررسی علل آشنایی اروپائیان با فرهنگ فارسی می‌توان نحوه و چگونگی آشنایی آنان را در فرایند تاریخی پژوهید به‌طور کلی روش آشنایی ایشان با زبان فارسی را می‌شود در سه مورد خلاصه کرد:

از طریق نوشته‌های فرستادگان و یا جهان‌گردان قرون ۱۵ و ۱۶ م

از طریق کمپانی هند شرقی^{۳۹} و انجمن آسیایی بنگاله^{۴۰}

از طریق آثار مستشرقین اروپایی

نقش سفرنامه‌ها و نوشته‌های فرستادگان و جهان‌گردان قرون ۱۵ و ۱۶ م در ایجاد ارتباط فرهنگی اروپا و ایران:

آثار جهان‌گردان و نوشته‌های مورخین این دوره یا بیشتر نمود برداشت‌های شخصی نویسندگان در مورد اوضاع جغرافیایی و رسوم مردم شرق است و یا توضیحی است در مورد مأموریت

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۷-۱۳۲.

محوّله به نویسنده و چگونگی انجام آن. بنابراین نمی‌توان این آثار را به‌عنوان یک تحقیق مستند در نظر گرفت، زیرا در شکل‌گیری این سفرنامه‌ها عوامل زیادی از جمله، مطامع اقتصادی نویسنده یا دولت مطبوع وی، غرض‌ورزی‌های شخصی و همچنین برداشت‌های غلط، نمود غیر قابل انکاری دارند. بنابراین نمی‌توان این‌گونه آثار را به‌عنوان منابعی یک‌دست و قابل‌اعتماد در زمینه آشنایی فرهنگی اروپا با ایران به‌شمار آورد.

نقش کمپانی هند شرقی و انجمن آسیایی بنگاله در ایجاد ارتباط فرهنگی میان اروپا و ایران

این کمپانی در سال ۱۶۰۰ م با اهداف استعماری در شرق و خصوصاً در هندوستان تأسیس گردید. مدیران این شرکت از ابتدا متوجه شدند که کارگزاران آنها بدون یادگرفتن زبان‌های شرقی و آشنایی با عادات و معتقدات مردمان شرق در انجام وظایف خود با مشکل مواجه خواهند بود. لذا از همان ابتدا مأموران خود را به این امر تشویق کردند که زبان و ادبیات فارسی را فرا بگیرند. (ن. ک: یوحانان، ۱۳۸۵: ۵۴).

برای روشن شدن این موضوع که چرا مدیران این کمپانی متوجه اهمیت فارسی در هندوستان شدند، می‌توان این‌گونه گفت که هندوستان تا قرن ۱۷ م، به‌مدت سیصد سال تحت سیطره حاکمان مغول بود. این حاکمان به‌شدت تحت‌تأثیر زبان و ادب فارسی بودند؛ زیرا هنگامی که مغولان بر ایران استیلا یافتند؛ نتوانستند به حکم یاسا حکومت کنند؛ و به‌شدت تحت‌تأثیر فرهنگ ایران قرار گرفتند. بنابراین هم مسلمان گشتند و هم آداب و رسوم قبایلی خود را کنار گذاشتند. فرهنگ متأثر از ایران در شیوه حکومت‌داری و منش فردی این حکام، به هندوستان نیز راه یافت و این دیار نیز به‌واسطه حاکمان مغول خود، متأثر از فرهنگ و ادب فارسی گردید. لذا کارگزاران کمپانی هند شرقی مشغول یادگیری زبان فارسی شدند. با این‌که اهداف اولیه زبان‌آموزان فارسی، صرفاً مطامع مادی بود، به‌مرور زمان و بر اثر غنای بی‌نظیر آثار ادبی فارسی و تأثیر ژرف آن بر یادگیرنده‌گان آن، از دل این شرکت، افرادی بیرون آمدند که در دریای عمیق ادب فارسی غوطه‌ور شده و بعدها جزو خاورشناسان و فارسی‌دانان معروف گشتند.

از اقدامات مهم این شرکت که در زمینه آشنایی فرهنگی اروپا با ایران بسیار مؤثر واقع شد، تأسیس دانشکده هیلی بوری^۴ در ۱۸۶۲ م در انگلستان برای تدریس زبان‌های شرقی بود، که

بعدها یکی از مهم‌ترین مراکز خاورشناسی و کانون تربیت بهترین عربی‌دان و فارسی‌دان‌های اروپا گردید.

با توجه به موارد فوق دریافتیم که آشنایی فرهنگی اروپا با فرهنگ ایران و زبان و ادبیات فارسی در دوره سوم، بیشتر محصول اهداف اقتصادی و سیاسی بوده است که بعدها با توجه به عمق فرهنگ و غنای ادبی زبان فارسی باعث تغییر جهت این آشنایی از سمت امیال اقتصادی و سیاسی به سوی جاذبه‌های فرهنگی و ادبی شده است.

نقش آثار مستشرقان اروپایی در آشنایی فرهنگی اروپا و ایران:

شکی نیست که اهداف شرق‌شناسی برای غربی‌ها، بیشتر جنبه‌های مادی و تجاری داشته است، اما در میان آنها کسانی هم بودند که مجذوب فرهنگ کهن ایران شدند و خدماتی در راه شناساندن فرهنگ و زبان فارسی به اروپاییان انجام دادند. پایان این بحث را با یادای از اولین‌ها آغاز می‌کنیم. آنان که پیشگامان تاریخ شرق‌شناسی بودند و بعضاً با تشویق و هزینه کمپانی هند شرقی و یا در سایه نبوغ و قریحه خود، زبان فارسی را فراگرفتند و از ایران‌شناسان معروف گردیدند.

نخستین کسی که شعری از فارسی را به لاتین برگرداند سر توماس هاید^{۴۲} است که در انگلستان شعرهای فارسی را ترجمه می‌کرد. مضمون این برگردان، غزل ابتدایی دیوان حافظ است. در همین ترجمه بود که وی، لغت "ساقی" را که بعدها میان انگلیسی‌زبان‌ها بسیار متداول شد به pincerna ترجمه کرد. هاید همچنین اولین کسی بود که برخی از رباعیات خیام را به انگلیسی برگرداند.

اولین شعر فارسی در متون انگلیسی: توماس هربرت^{۴۳} نخستین کسی است که به زبان انگلیسی از شعر فارسی یاد کرده است. توماس هربرت که در اولین دهه قرن ۱۷ م در انگلستان متولد شد؛ در سال ۱۶۲۸ م به همراه هیأتی انگلیسی، از طریق خلیج فارس به ایران رفت؛ و سپس خود را به شیراز رساند. وی منشی رابرت شرلی^{۴۴} بود که در آخرین سفر وی به ایران، او را همراهی کرد؛ و بعد از بازگشت به اروپا سفرنامه خود را راجع به خاطراتش در ایران نوشت. از

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۷-۱۳۲.

وی همچنین لغت‌نامه‌ای مختصر به فارسی باقی مانده‌است. از هربرت درباره رستم، قهرمان حماسی شاه‌نامه نیز مطالبی به‌جا مانده‌است (ن. ک: یوحانان، ۱۳۸۵: ۷۵-۹۰).

نخستین فارسی‌دانان اروپایی: جان و توماس گریوز نخستین فارسی‌دانان قرن ۱۷ م در انگلستان و اروپا بودند. توماس گریوز^{۴۵} نخستین خاورشناس اروپایی است که رساله‌ای در باب ترجمه انجیل به فارسی نوشت. جان گریوز^{۴۶} در سال ۱۶۴۹ م کتابی راجع به دستور زبان فارسی در لندن نوشت و این همان کتابی است که در سال ۱۷۶۵ م به‌دست سر ویلیام جونز افتاد؛ و او قصد داشت به‌وسیله آن گلستان سعدی را بخواند. از کارهای آنان می‌توان به ترجمه انجیل به فارسی و ترجمه‌هایی از فارسی و عربی به انگلیسی در زمینه ادبیات، اخترشناسی و علوم ریاضی نام برد (طاهری، ۱۳۵۲: ۱۴۵).

فرانسیس گلاوین^{۴۷} - متوفی به سال ۱۸۱۳ م، نخستین مترجم کتاب گلستان به زبان انگلیسی بود. وی از افسران انگلیسی و در خدمت ارتش بنگاله بود و از دست پروردگان نایب السلطنه هندوستان وارن هاستینگز^{۴۸} بود که در اثر تشویق آن نایب السلطنه فارسی‌دان، در ادب فارسی تبحر یافت. وارن هاستینگز خود در سال ۱۷۶۴ م برای برقراری کرسی مستقل زبان فارسی در آکسفورد بسیار تلاش کرد، ولی تلاش وی به جایی نرسید. تردیدی نیست که علاقه وی به زبان و فرهنگ فارسی فراتر از بینش زمان خودش بوده‌است. توماس مک کوئالی^{۴۹} مدافع سرسخت وی در دوران ویکتورایی در مورد وی چنین می‌گوید:

«در زمانی که کارکنان کمپانی از زبان‌های شرقی تنها برای گفت‌وگو با نسا جان و صرافان استفاده می‌کردند؛ فکر وسیع و ذهن ورزیده هاستینگز جوری دیگری می‌اندیشید. وی معتقد بود که ادبیات فارسی می‌تواند بخشی از تعالیم روشنفکرانه اشراف‌زادگان انگلیسی به‌شمار آید و برای آنان سودمند افتد» (یوحانان، ۱۳۸۵: ۳۶)

سرهنری رلینسون^{۵۰} نخستین ایران‌شناسی بود که راز خط میخی را کشف کرد. وی مترجم گروه افسران بود که در زمان فتحعلی‌شاه (۱۸۴۵ م) برای آموزش نظامی به ارتش، وارد ایران شدند. وی طاق بستان و یادگارهای به‌جامانده از ساسانیان در کرمان‌شاهان را به جهانیان

شناساند. جورج سیل^۱ در ابتدای قرن هفدهم م نخستین بار قرآن کریم را به انگلیسی ترجمه کرد که البته خطاهای زیادی را از لحاظ فن ترجمه مرتکب گردید.

ادوارد فیتز جرال^۲ متولد ۱۸۰۹ م نخستین مترجم کامل رباعیات خیام، منطلق الطیر عطار و سلامان و آبسال جامی بود. وی به تشویق دوستش پروفیسور ادوارد بایلز کاول^۳ اولین استاد زبان سانسکریت دانشگاه کمبریج، با فارسی و آثار خیام آشنا شد و کار ترجمه رباعیات خیام را آغاز کرد. وی با تمام ارادتی که به مولوی داشت؛ هرگز جرئت ترجمه مثنوی را به خود نداد.

رینولد الن نیکلسون^۴ ۱۸۶۸-۱۹۴۵ م نخستین مترجم غزل‌های دیوان شمس و مثنوی جلال الدین رومی است. وی همچنین زندگی‌نامه‌ای مفصل از شیخ ابوسعید ابوالخیر ارائه کرده است. او در شناساندن فرهنگ عرفان و تصوف به اروپائیان نیز نقش به‌سزایی ایفا کرده است.

سر توماس هاید^۵ متولد ۱۶۳۶ م نخستین مترجم غزل‌های حافظ است. وی استاد زبان عربی و عبری در دانشگاه آکسفورد بود. در سال ۱۹۰۱ م نخستین ترجمه کامل از دیوان حافظ توسط جان پین^۶ از بنیان‌گذاران انجمن ادبی و یون، انجام شد. لازم به ذکر است؛ تا به حال سی‌وچند نفر اقدام به ترجمه دیوان حافظ کرده‌اند که یکی از معروف‌ترین آنها امرسون^۷ است.

سر ویلیام جونز (۱۷۹۴-۱۷۴۶ م) ملقب به جونز ایرانی، اولین کسی است که متوجه ریشه مشترک زبان‌های انگلیسی و فارسی و دیگر زبان‌های هندواروپایی شد. وی اولین کسی است که کار ترجمه شاهنامه به لاتین را به انجام رساند. از کارهای دیگر وی ترجمه جهانگشای نادری به فرانسه، به فرمان پادشاه دانمارک، نگارش دستور زبان فارسی (۱۷۷۱ م)، ترجمه سیزده غزل از حافظ به انگلیسی و فرانسه و ترجمه ابیاتی از مثنوی مولوی و خمسه نظامی به نظم انگلیسی است. ویلیام جونز عقیده داشت شاعران فارسی هم‌تای شاعران یونان به‌شمار می‌آیند. وی در اواخر عمر، طرح نخستین فرهنگ فارسی به انگلیسی را با حمایت کمپانی هند شرقی پی‌ریزی کرد که کار اتمام آن به عمر کوتاه ولی پر ثمر جونز نرسید. وی در یکی از نامه‌هایش به کنت رویج‌کی، شرق‌شناس معروف در مورد حافظ این‌طور می‌گوید: «حافظ محبوب ما، واقعاً سزاوار مائده بهشتی است. من همه روزه در میان شعرهای وی از دیدن ظرائف و زیبایی‌های نو، خوش‌وقتی‌ام، فزونی می‌یابد.» (ن. ک: طاهری، ۱۳۵۲: ۴۱-۴۲).

این پیوند همچنان ادامه یافت و تا جایی پیش رفت که غزل‌های حافظ به دست شاعر و فرزانه بزرگ، گوته^۸ افتاد. این که چگونه این دو سراینده بزرگ شرق و غرب، با کم و بیش ۵۰۰ سال فاصله زمانی همدیگر را دریافتند؛ بیانگر یک خویشاوندی روحی به معنایی راستین کلمه است؛ که در دیوان غربی- شرقی^۹ نمودی به تمام معنی داشته است. گوته این خویشاوندی ژرف را این گونه بیان می‌دارد: «و من تو را کامل یافتیم» و حافظ را استاد می‌نامد و به او می‌گوید: «آنچه همه می‌خواهند، تو می‌دانی» و درباره‌اش می‌سراید: «ای حافظ، مرا بیاموز، آن گونه که خود را درمی‌یابی» و سرانجام شگفت‌انگیزانه اقرار می‌کند: «حافظ آرزوی برابری با تو، چه جنون بزرگی است». این سخنان گوته بیانگر تأثیر ژرف حافظ بر وی است. از یک سو حافظ در هاله‌ای رمزآلود و عرفانی که جهانی را مجذوب درک حقیقت خود کرده است، و از سوی دیگر گوته، با ذهنی پاکیزه و نوآور که در برابر آثار و افکارش راهی جز تایید و تحسین نیست.

از این همه برمی‌آید که گذشته و اکنون فرهنگی ایران برای اروپا نه تنها بی‌ارزش نیست؛ بلکه فرهنگ کشورهای اروپایی و ایرانی وجوه مشترکی دارند که قابل انکار نیستند؛ اما تأثیر متقابل فرهنگ اروپا بر زندگی مادی و معنوی ایرانیان نیز بی‌ارزش نیست؛ و موضوعی است که در مورد آن بایستی تحقیق و بررسی فراوانی انجام گیرد.

نتایج تحقیق:

بررسی‌ها نشان داد که آشنایی فرهنگی ایران و اروپا که از منظر تاریخی در این تحقیق عنوان گردید، از لحاظ زمانی در سه مرحله از تاریخ صورت گرفت است. مرحله نخست این روند از سال ۵۵۰ پ. م تا زمان حمله اعراب مسلمان به ایران صورت پذیرفته است و نوع تعاملات فرهنگی و گزاره‌های ردوبدل شده در این بازه زمانی ۵۵۰ ساله بیشتر رنگ و بوی مذهبی و یا فلسفی داشته و آشنایی اروپائیان با فرهنگ و زبان فارسی در این دوره بیشتر از طریق شاخصه‌ها و آموزه‌های مذهبی آیین‌های میتراثیزم یا مانویت بوده است که به فراخور زمان، افول و گسترش یافته است.

تحقیقات نشان داد که مرحله دوم این آشنایی فرهنگی از قرن هفتم تا هفدهم میلادی یعنی حدود هزار سال به طول انجامیده است، گرچه این دوره طولانی به نظر می‌رسد اما دامنه

گسترده ای ندارد چنانکه می توان دریافت این روابط و پیوند بیشتر جنبه علمی داشته است. بررسی ها نشان داد که فتوحات مسلمانان در سرزمین های اروپایی و گسترش فرهنگ و علوم ایرانی و اسلامی در اروپا اسباب آشنایی را فراهم آورده است. در واقع نفوذ فرهنگ ایرانی-اسلامی در سرزمین های اروپایی از هنگامی شروع شد که اروپائیان سرزمین های خود را از مسلمانان پس گرفتند و پس از استقرار دوباره مسیحیان در سرزمین های اروپایی، نهضت ترجمه در اروپا پدید آمد که وسیله انتقال و گسترش دانش، فلسفه و فرهنگ شرقی و به طور خاص نمونه ایرانی آن به اروپا شد. زیرا اروپای مسیحی در نخستین دوران سده های میانه، پیوند خود را با دانش و فرهنگ دوران یونان باستان و روم از دست داده بود و پس از جنگ های صلیبی و آشنایی اروپائیان با علوم کشورهای اسلامی نهضت ترجمه آثار ارزشمند علمی شرق در اروپا دلیل اصلی آشنایی اروپائیان با فرهنگ و تمدن ایرانی گردید.

مطالعات و بررسی ها نشان داد دوره سوم و پایانی این فرایند که در واقع مهم ترین مرحله آشنایی اروپائیان با فرهنگ و زبان فارسی است از قرن هفدهم میلادی آغاز شد و انگیزه های اقتصادی و سیاسی در آن نقش مهمی داشته اند. البته علل دیگری از جمله قرار گرفتن ایران در مسیر دسترسی به هندوستان، علاقه دانشمندان اروپایی به همگام سازی علوم جغرافیای قدیم با اطلاعات و علوم جدید و نیز اهمیت ایران به عنوان یک کشور باستانی و تمدنی نیز در آن دخیل بوده است. اما بی شک مهم ترین دلیل، انگیزه های اقتصادی و سیاسی بوده است و در این میان کمپانی هند شرقی نقش مهمی در آغاز آشنایی اروپائیان با فرهنگ و زبان ایرانی ایفا کرده است زیرا مدیران این شرکت از ابتدا متوجه این موضوع بودند که کارگزاران آنها بدون یاد گرفتن زبان های شرقی و آشنایی با عادات و معتقدات مردم مشرق زمین، در انجام وظایف خود با مشکل مواجه خواهند بود. لذا از همان ابتدا مأموران خود را به این امر تشویق کردند که زبان و ادبیات فارسی را فرا بگیرند. زیرا هندوستان تا قرن ۱۷ م به مدت سیصد سال تحت سیطره حاکمان مغول بود که این حاکمان خود، به شدت تحت تأثیر زبان و ادب فارسی بودند؛ امروزه تحقیقات متعددی در باره سهم مغولان در انتقال فرهنگ غنی ایران به هند وجود دارد و دانسته است که آنان فرهنگ متأثر از ایران را در شیوه حکومت داری و منش فردی آموختند و از طریق حکام، به هندوستان راه یافت و این دیار نیز به واسطه حاکمان مغولی، عمیقاً متأثر از فرهنگ و ادب فارسی شد. از این رو کارگزاران کمپانی هند شرقی با جدیت تمام مشغول به یادگیری

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۷-۱۳۲.

زبان فارسی شدند. اما به مرور زمان و بر اثر غنای بی نظیر ادبیات فارسی و تأثیر ژرف آن بر مخاطبان، در متن این شرکت، افرادی تربیت شدند که در دریای عمیق ادب فارسی غوطه‌ور شدند، امواج گیرای ادب فارسی هند رادرنوردید و پس از گذشت ایام پاره ای از ایشان در زمره خاورشناسان و فارسی‌دانان معروف دوران خود شدند. از دیگر اقدامات مهم این شرکت که در زمینه آشنایی فرهنگی اروپا با ایران بسیار مؤثر بود، تأسیس دانشکده‌ای در شمال انگلستان برای تدریس زبان‌های شرقی بود که بعدها یکی از مهم‌ترین مراکز خاورشناسی و کانون تربیت بهترین عربی و فارسی‌دان‌های اروپا و شرق‌شناسان به نام گردید.

پیوست:

۱. Indo-European یک خانوادهٔ زبانی متشکل از چند صد زبان و گویش است. بیشتر زبان‌های مردمان ساکن قارهٔ اروپا، فلات ایران، آسیای میانه و شبه قاره هند از جملهٔ زبان‌های هندواروپایی هستند. نظریه زبان‌های هندواروپایی در قرن هجدهم توسط سر ویلیام جونز زبان‌شناس و خاورشناس انگلیسی مطرح شد. وی با اشاره به شباهت‌های زبان‌های سانسکریت، یونانی، و لاتین به یکدیگر نتیجه گرفت که آن‌ها بایستی از یک زبان مشترک منشأ گرفته باشند که احتمالاً زبان‌های فارسی، آلمانی و سلتی هم از همان ریشه منشعب شده‌اند.

2. Manichaeism

3. Philhellene

۴. Marcus Licinius Crassus (۱۱۴ پ م تا ۵۳ پ م) سردار رومی که در جنگ با سورنا سردار پارتی در نبرد حران کشته شد.

۵. Augustus Iustinianus تولد ۴۸۳ م، مرگ ۵۶۵ م، وی از سال ۵۲۷ م تا زمان مرگ، امپراتور روم شرقی بود.

۶. به لاتین *Ἀκαδημία* آکادمی را افلاطون در سال ۳۸۷ پ.م در آتن تأسیس کرد. ارسطو به مدت بیست سال در آنجا تحصیل کرد. آکادمی در سرتاسر دورهٔ هلنیستی به عنوان یک مدرسهٔ مروج شکگرایی (Skepticism) به فعالیت خود ادامه داد و در سال ۸۳ پ.م به پایان حیات خود رسید. نزدیک به نیم قرن طول کشید تا در سال ۴۱۰ م دوباره آکادمی را از نو بنیان نهند تا مرکزی برای ترویج فلسفهٔ نوافلاطونی شود. آکادمی تا سال ۵۲۹ م پا بر جا ماند تا آنکه نهایتاً توسط ژوستینین یکم (یوستی نیانوس) برای همیشه تعطیل شد.

7. Mithras

8. Mithraism Mysteries

۹. Constantine Augustus ژوستینین یکم، یا یوستی نیانوس، یا کنستانتین یکم تولد: ۲۷۲ م؛ مرگ: ۳۳۷ م، امپراتور روم بود. او طی فرمان میلان در سال ۳۱۳ م، مسیحیت را مذهب رسمی روم کرد و در کنار آن به مذاهب دیگر آزادی داد. ۱۰. به ادیان غیر ابراهیمی یا چند خدایی دوران باستان، ادیان پادگان گویند.

۱۱. Herodotus (زاده ۴۸۴ - مرگ ۴۲۵ پ.م) نخستین تاریخ‌نگار یونانی زبان است که آثارش تا زمان ما باقی‌مانده‌است. هرودوت از مردم هالیکارناس کاریا (بودوم ترکیه کنونی)، شهر یونانی نشین آسیای صغیر بود و چون در آن هنگام این شهر بخشی از حکومت ایران به شمار می‌رفت، مورخ مذکور را تبعه ایران ذکر کرده‌اند.

۱۲. Nero نرون کلاودیوس کایسار آوگوستوس گرمانیکوس ۳۷-۶۸ م یکی از امپراتوران روم بود که از سال ۵۴ تا ۶۸ م حکومت کرد.

۱۳. Rennes مرکز ایالت بروتاین در فرانسه.

۱۴. Commodus Antonius ۱۶۱ تا ۱۹۲ م، امپراتور روم میان سال‌های ۱۸۰ تا ۱۹۲ م، بود.

۱۵. Ossetia منطقه‌ای در دو طرف کوه‌های قفقاز که ساکنانش ایرانی‌تبارند و به زبان اوستیایی سخن می‌گویند.

۱۶. Polonius نویسنده رومی، طبیعی‌دان، فیلسوف طبیعی و مولف « دانشنامه تاریخ طبیعی».

۱۷. شکند گمانیک ویچار یا گزارش گمان‌شکن کتابی به زبان پهلوی است؛ و از کتاب‌های مهم زرتشتیان به شمار می‌رود. این کتاب برای اثبات بنیادهای دین زرتشت و در رد دین‌های یهودی، مسیحیت، آیین مانوی و تا اندازه‌ای درباره اسلام نوشته شده‌است. نویسنده این کتاب مردان فرخ پسر اورمزداد است که در سده سوم هجری و در زمان فرمانروایی مامون خلیفه عباسی کتاب را نوشته است. در این کتاب پُرسمان‌های فلسفی بسیاری مطرح شده است که به پی بردن به باورهای ایرانیان در مسائل فلسفی و دینی، یاری می‌رساند. همچنین به یاری این کتاب بسیاری از واژه‌های فلسفی در زبان پهلوی شناخته شده‌اند.

۱۸. Saint Augustine از تأثیرگذارترین فیلسوفان و اندیشمندان مسیحیت در اوایل قرون وسطی محسوب می‌گردد. او از شکل دهندگان سنت مسیحی غربی (کاتولیک و پروتستان) به حساب می‌آید. وی در ابتدا مانوی و یا ثنویت گرا بود ولی وقتی به رم مهاجرت کرد به مکتب فلسفی شکاکيون جدید ملحق گردید. پس از مدتی این مکتب فکری نیز او را اقناع نکرد. او در شهر میلان با شخصی با اندیشه‌های نوافلاطونی بنام «فلاویوس مانیوس تئودوروس» آشنا می‌گردد و به مکتب نوافلاطونیان وارد می‌شود و سپس به دین مسیحیت می‌پیوندد. پس از مدتی به مقام اسقفی شهر هیپو انتخاب می‌شود و در همین شهر نیز از دنیا می‌رود.

۱۹. Alexander of Lyc polis نویسنده مسیحی یک رساله در مخالفت با دین مانوی است. این کتاب در بیست و شش فصل نوشته شده‌است. او در این رساله از شیوه تحلیلی یونانی در خدمت خدانشناسی مسیحی بهره برده‌است. او خود را اسقف اسبوت دانسته است. اگرچه پژوهشگری چون اتو باردنهور وی را کافر و پیرو افلاطون دانسته‌است.

۲۰. Leo the great لئو در ۴۴۰ م پس از پاپ سیکتوس سوم به مقام پاپی رسید. پاپ لئو را می‌توان یکی از مقتدرترین پاپ‌های تاریخ کلیسای کاتولیک دانست. قدرت مقام پاپی وی منحصر به ایتالیا نبود؛ بلکه در فرانسه، آفریقا، اسپانیا و حتی در شرق نیز دارای قدرت بود.

21. Constantine Africans

22. Adalardus Bathoniensis

23. Hermaus Dalmata

24. Johannes Hispalensis

25. Dominicus Gundisalus

۲۶. Toledo به عربی: طَلِیْطَلَه، مرکز استان تولدوی اسپانیا است.

27. Michael Scotus

۲۸. Roger Bacon راجر بیکن (۱۲۹۴-۱۲۱۴م) شیمیدان و از دانشمندان علوم طبیعی انگلیسی در دانشگاه آکسفورد و پاریس بود. او آثار دانشمندان اسلام و آنچه را که ایشان از کتاب‌های یونانی ترجمه کرده بودند؛ بازخوانی کرد. وی توانست دستور زبان ساده‌ای که به یاری آن می‌توان زبان‌های یونانی، لاتین، عبری و عربی را در زمان کوتاهی آموخت، فراهم آورد.

29. Moshe ibn Tibbon

30. Marseille

۳۱. Friedrich II (۱۱۹۴ - ۱۲۵۰م) یکی از نیرومندترین امپراتوران روم در سده‌های میانه بود. او از ۱۲۲۰م در رم به امپراتوری رسید. فریدریش به شش زبان سخن می‌راند. او شیفته هنر و دانش بود و علاقه زیادی به علوم اسلامی و سبک زندگی مسلمانان بخصوص شاهان و حاکمان شرقی داشت.

32. Napoli

33. Valencia

34. Salamanca

۳۵. University of Oxford دانشگاه آکسفورد قدیمی‌ترین دانشگاه انگلیسی‌زبان جهان به شمار می‌رود. با این که تاریخ دقیق تأسیس این دانشگاه معلوم نیست اما اسناد باقی‌مانده نشان می‌دهد که از سال ۱۰۹۶م فرایند آموزش در آکسفورد جریان داشته است.

مجموعه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۷-۱۳۲.

که به همین دلیل، آکسفورد دومین دانشگاه قدیمی در منطقه انگلیسی زبان و سومین دانشگاه قدیم در جهان بعد از دانشگاه بولونیا است.

۳۶. University of Cambridge این دانشگاه در سال ۱۲۰۹م تأسیس شده و دومین دانشگاه قدیمی در منطقه انگلیسی زبان و سومین دانشگاه قدیمی در جهان به‌شمار می‌آید. از آن جا که دانشگاه آکسفورد نیز قدمتی قدیمی دارد، از این رو به این دو دانشگاه، «دانشگاه‌های باستان» می‌گویند و نام آن‌ها را آکسبریج نهاده‌اند.

37. William Bidwell

۳۸. Sir Willian Jones (زاده ۶ مهر ۱۱۲۵ - مرگ ۷ اردیبهشت ۲۸/۱۱۷۳ سپتامبر ۱۷۴۶ - ۲۷ آوریل ۱۷۹۴) زبان‌شناس، ادیب و خاورشناس انگلیسی بود. جونز نخستین کسی بود که خانواده زبان‌های هندواروپایی را کشف کرد و متوجه خویشاوندی زبان سانسکریت با زبان‌های یونانی و لاتین شد. او به زبان‌های انگلیسی، یونانی، لاتینی، چینی، سانسکریت، عربی، فارسی، پرتغالی، اسپانیایی، ایتالیایی و ... تسلط داشت. او به دلیل علاقه فراوانش به ادبیات و شاعران ایران، به جونز ایرانی ملقب شده بود. ویلیام جونز در ۲۵ سالگی در خواندن و نوشتن و سخن گفتن به فارسی مهارت پیدا کرد. ترجمه ابیاتی از مثنوی مولوی به شعر انگلیسی، ترجمه ابیاتی از خمسه نظامی به شعر انگلیسی و ترجمه اشعاری از فردوسی به لاتینی از دیگر تألیفات اوست.

۳۹. The British East India Company یک شرکت انگلیسی بود که ملکه الیزابت اول در ۳۱ دسامبر ۱۶۰۰ امتیازنامه‌ای سلطنتی را به هدف کسب امتیازهای تجاری در هندوستان به آن اعطا کرد. کمپانی از یک بنگاه تجاری جاه‌طلب به چیزی تبدیل شد که در عمل زمام امور هندوستان را تا هنگام زوال در سال ۱۸۵۸ در دست داشت.

۴۰. در سال ۱۷۸۴ میلادی توسط سر ویلیام جونز شرقشناس بزرگ انگلیسی تاسیس شد و بوسیله دکتر چارلز ویلکینس (Charles Wilkins) توسعه یافت. سر ویلیام جونز سالها بعد در ۱۸۳۲ درباره انجمن چنین گفت: " انجمن آسیایی خواهد درخشید و در تمام آسیا معروف خواهد شد در صورتیکه علماء ، دانشمندان، باستان‌شناسان، زبان‌شناسان و نویسندگان با آن همکاری کنند و نظرات و آراء خود را برای آن بفرستند."

41. Hailey bury

42. Sir Tomas Hide

43. Tomas Herbert

۴۱. Robert Shirley رابرت شرلی (۱۶۲۸-۱۵۸۱م) یک جهانگرد و ماجراجوی انگلیسی بود. رابرت به همراه برادرش آنتونی، در ۱۵۹۸م به ایران سفر کرد. آنتونی در ۱۰ آذر سال ۹۷۸ش (۱ دسامبر ۱۵۹۹) به ایران آمد و تا اردیبهشت ۹۷۹ش در ایران ماند. او ماموریت داشت تا ارتش صفویان را تعلیم دهد. او سالها در ایران ماند و در آنجا ازدواج کرد تا اینکه به فرمان شاه عباس برای انجام ماموریت‌های دیپلماتیک به سفارت ایران در اروپا فرستاده شد تا به دربار جیمز اول در انگلستان و دیگر پادشاهان اروپایی برود. او در سال ۱۶۱۳م به ایران بازگشت و در سال ۱۶۱۵م دوباره به اروپا رفت و در مادرید ساکن شد. او در سومین سفر خود به ایران در سال ۱۶۲۷م مدتی پس از رسیدن به ایران در قزوین درگذشت.

45. Thomas Greeves

46. John Greeves

47. Francis Gladwin

48. Warren Hastings

49. Thomas B Macaulay

50 Sir Henry Rawlinson

- 51. George Sale
- 52. Edward Fitz Gerald
- 53 Edward Byles Cowell
- 54. Reynold Alleyne Nicholson
- 55. Sir Tames Hyde
- 56. John Paine

۵۷. Ralph Waldo Emerson نویسنده و فیلسوف آمریکایی (۱۸۰۳-۱۸۸۲ م) امرسون را پدیدآورنده مکتب ترانسندنتال

آمریکا می‌دانند.

۵۸. Johann Wolfgang von Goethe یوهان ولفگانگ فون گوته (۱۷۴۹-۱۸۳۲ م) شاعر، ادیب، نویسنده، نقاش، محقق، انسان‌شناس، فیلسوف و سیاستمدار آلمانی بود. او یکی از کلیدهای اصلی ادبیات آلمانی و جنبش وایمار کلاسیک و همچنین رمانتیسیسم به شمار می‌رود. وی یکی از مردان بزرگ فرهنگی قرون ۱۸ و ۱۹ اروپا و یکی از افراد برجسته ادبیات جهان محسوب می‌شود. گوته در آلمان، شکسپیر در انگلستان، ویکتور هوگو در فرانسه و دانته در ایتالیا را چهار رکن ادبیات اروپا می‌دانند. ۵۹ به آلمانی: West-Östlicher Divan کتاب شعری است از گوته که در سال ۱۸۱۹ منتشر شد. این کتاب که گفتارهای گوناگون آن از حافظ و فرهنگ ایرانی الهام گرفته است.

فهرست منابع و تحقیقات:

- ابوالقاسمی، محسن. (۱۳۷۸). تاریخ مختصر زبان فارسی. چاپ اول. تهران: طهوری.
- رضائی، عبدالعظیم. (۱۳۶۸). اصل و نسب و دین‌های ایرانیان باستان. چاپ اول. تهران: بی‌جا.
- آریا، غلامعلی. (۱۳۷۶). آشنایی با تاریخ ادیان جلد اول. چاپ اول. تهران: پایا.
- ورمازرن، مارتین. (۱۳۸۳). آیین میترا. چاپ اول. تهران: چشمه.
- مبلغی آبادانی، عبدالله. (۱۳۷۳). تاریخ ادیان و مذاهب جهان. چاپ اول. قم: سینا.
- علوی، محمد بن حسین. (۱۳۴۲). تاریخ کامل ادیان. چاپ اول. تهران: فراهانی.
- مشکور، محمدجواد. (۱۳۵۹). خلاصه الادیان در تاریخ دین‌های بزرگ. چاپ اول. تهران: شرق.
- تقی راده، سید حسن. (۱۳۴۹). مانی و دین او. چاپ اول. تهران: علمی.
- خراسانی، شرف الدین. (۱۳۶۷). دایره المعارف بزرگ اسلامی، مدخل اسلام جلد هشتم. چاپ اول. تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- جان‌دی، یوحاننان. (۱۳۸۵). گستره شعر فارسی در اروپا و آمریکا. ترجمه تمیم داری، احمد. چاپ اول. تهران: روزنه.

مجله مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۱۰۷-۱۳۲.

- طاهری، ابوالقاسم. (۱۳۵۲). سیر فرهنگ ایران در بریتانیا. چاپ اول. تهران: انجمن آثار ملی.
- بهار، محمد تقی. (۱۳۷۱). بهار و ادب پارسی (مجموعه مقالات). جلد ۲. گلین، محمد. چاپ اول. تهران: امیر کبیر.
- آسموسن، جی. پی. (۱۳۶۷). «تاریخچه مطالعات مانوی». مجله آینده. سال چهاردهم، نسخه آذر و اسفند، ۲۷.